

Wereld-systeemtheorie in een tijd van transitie

Een gesprek met Immanuel Wallerstein

In 1974 verscheen het eerste deel van *The Modern World-System*¹, de start van een macrohistorisch en macrosociologisch onderzoeksprogramma met als centraal thema het ontstaan en de werking van het moderne wereld-systeem, dat volgens de auctor intellectualis van dit programma opkwam in West-Europa aan het eind van de Middeleeuwen en sindsdien het Janushoofd draagt van zowel een kapitalistische wereldeconomie als een stelsel van staten. Dit onderzoeksprogramma is één van de bloeiendste in de sociale wetenschappen geworden, met als kern het door Immanuel Wallerstein (1930) geleide *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations* aan de State University of New York in Binghamton. Al jaren verdeelt Wallerstein zijn tijd jaarlijks tussen Binghamton en Parijs, waar hij tussen Kerstmis en de zomer aan het *Maison des Sciences de l'Homme* verblijft. Op 15 maart 1997 gaf hij in Leiden de vierde Daalderlezing, onder de titel 'Liberalism and Democracy. Frères ennemis?', waarvan de tekst inmiddels is verschenen in het eerste Engelstalige nummer van *Acta Politica*.²

BT: Bijna twintig jaar geleden voerde ik met u een uitgebreid gesprek over zowel de theorie van het wereld-systeem als over zijn geschiedenis en toekomst.³ Uw theorie was toen nieuw en uw analytische geschiedenis van het wereld-systeem was met deel I van *The Modern World-System* nog maar tot de zeventiende eeuw gekomen. Inmiddels hebben de delen II en III ons tot 1830 gebracht en in vele artikelen en verschillende bundels essays hebben u en anderen het perspectief van het wereld-systeem theoretisch zowel als empirisch verder uitgewerkt.

In dit gesprek zou ik me in de eerste plaats willen concentreren op de rol van ideologieën. Gedurende de eerste drie eeuwen van het wereld-systeem lijken ze niet van veel relevantie, maar vanaf de Franse Revolutie ligt dat anders.

IW: Vanuit mijn gezichtspunt is de Franse Revolutie niet zo revolutionair geweest, economisch noch politiek. Economisch gezien bestond het kapitalisme toen al lang. Ik ben het dan ook niet eens met de gangbare opvatting dat de Franse Revolutie noodzakelijk was om het kapitalisme in Frankrijk dominant te maken. Politiek gezien zie ik de Revolutie, in de lijn van Tocqueville, als niet meer dan een voortzetting van zich op de uitgangspunten van Colbert baserende groeperingen om een sterke centrale staat tot stand te brengen. Maar in cultureel opzicht was de Franse Revolutie wel revolutionair. En dan niet zozeer voor Frankrijk als voor het wereld-systeem als geheel. Want wat de Franse Revolutie bewerkstelligde, was het op de voorgrond stellen van denkbeelden en opvattingen die tot dan toe als onbelangrijk waren beschouwd. Eén daarvan was de notie dat maatschappelijke en politieke veranderingen als een normaal verschijnsel binnen het wereld-systeem moeten worden beschouwd, waarbij natuurlijk de idee van vooruitgang meespeelde.

In de tweede plaats bracht de Franse Revolutie de transformatie van de idee van soevereiniteit. Soevereiniteit is een concept dat pas in de zestiende eeuw ontstaat en onderdeel is van de schepping van het moderne wereld-systeem. De soeverein was de absolute heerser, maar op een gegeven moment begonnen sommigen de idee te verkondigen dat het volk soeverein was. Met de Franse Revolutie zie je nu, dat wat eerst als uiterst revolutionair werd beschouwd, plotseling wijd verbreid ingang vindt. In de ogen van hen die over de macht beschikten ontstond aldus een nieuwe en gevaarlijke situatie: plotseling is maatschappelijke verandering normaal en het volk soeverein. In mijn ogen is 'ideologie' eenvoudig de naam die we geven aan de verschillende strategieën die ontstonden als pogingen om deze nieuwe realiteit het hoofd te bieden.

De drie belangrijke ideologieën, en hier zeg ik niets opzienbarends, die in de negentiende eeuw opkomen zijn het conservatisme, het liberalisme en het radicalisme of socialisme. In wezen berustten ze op drie verschillende visies op deze nieuwe geo-culturele realiteit en hoe ermee om te gaan. Of, om het in de terminologie van de vroege negentiende eeuw te stellen: hoe de gevaarlijke klassen in toom te houden.

De conservatieven, beducht voor verandering, wilden deze uiteraard zo veel mogelijk vertragen. De radicalen wilden daarentegen alles zo veel mogelijk versnellen. De positie van de liberalen was het meest interessant. Want zij zeiden dat verandering weliswaar normaal was en dat we daar natuurlijk vooral mee voort moesten gaan, maar dat het wel een rationele verandering moest zijn, een beheersbare verandering, een verandering in de handen van specialisten, enzovoort. Zo wordt het de

ideologie van het midden en de dominante ideologie in het negentiende eeuwse en vroeg-twintigste eeuwse wereld-systeem.

BT: In dit opzicht maakt U een opmerkelijke vergelijking tussen Wilsonianisme en Leninisme als twee loten van dezelfde stam.⁴

IW: Nu gaat u iets te snel, u slaat een heel stuk over. Want wat ik beweert is dat in de negentiende eeuw de liberalen zo dominant worden dat zowel de conservatieven als de socialisten hun ideeën zo gaan aanpassen dat ze meer gaan lijken op die van de liberalen. Een trager of juist een versneld liberalisme, maar au fond niet erg verschillend van de idee van een op de ratio stoelend reformisme in handen van experts. En ik zeg dat dit in Europa in de negentiende eeuw veel effect heeft gehad. Maar zo rond de Eerste Wereldoorlog zien we nieuwe 'gevaarlijke klassen' opkomen. De oude 'gevaarlijke klassen' hadden bestaan uit het stedelijke proletariaat van West-Europa en Noord-Amerika en die waren om zo te zeggen getemd door het programma van het liberalisme. De nieuwe 'gevaarlijke klassen' zijn wat we tegenwoordig de revolutionaire volksbewegingen van de derde wereld noemen. En ik beschouw inderdaad de Russische Revolutie als voorbeeld en deel van deze derde-wereld-beweging. Het leninisme begint met de stelling dat de sociaal-democratie een milde variant van het liberalisme was geworden, en dat de sociaal-democraten hun revolutionaire idealen hadden verkocht. De leninisten zwoeren bij God het allemaal over te zullen doen, en deze keer eindelijk op de juiste manier, omdat zij immers echt het bestaande systeem omver wilden werpen. Enzovoort.

Mijn stelling is nu dat president Wilson in 1918 niet meer doet dan een poging het liberalisme te herdefiniëren op wereldschaal. In plaats van universele soevereiniteit heeft hij het over het zelfbeschikkingsrecht der volken; hij spreekt weliswaar niet over de verzorgingsstaat maar over het inhalen van achterstanden, en scheidt daarmee de traditie waarbinnen Roosevelt later opereert.

Lenin en de bolsjewieken beginnen met een hernieuwde, op omverwerping van het systeem gerichte ideologie. Maar zij laten zich snel intomen. Daarin past dat als de Duitse revolutie niet plaatsvindt, men gaat streven naar socialisme in één land. Socialisme in één land betekent in feite dat je je doel verlegt naar een inhalen-van-achterstand-ideologie. Op het congres van de Komintern in Bakoe van 1920, of is het 1921, wordt de draai gemaakt naar anti-imperialisme. Maar anti-imperialisme, dat wil zeggen het ondersteunen van revolutionaire bewegingen in de derde wereld, betekent tevens impliciet het opgeven van de mogelijk-

heid en de droom van een proletarische revolutie in West-Europa. Ik zie zo een hele serie schreden waarlangs het leninisme en de Sovjetunie in sneltreinvaart tot een soort liberalisme vervallen, weliswaar enigszins links, maar ontegenzeggelijk deel uitmakend van het wereld-systeem. En Jalta zie ik zeker als het accepteren van het bestaande systeem, waar vastgelegd wordt dat Rusland recht heeft op een *domaine réservé*. Alle klachten van de revolutionairen in de derde wereld na de Tweede Wereldoorlog over de ontoereikendheid van Sovjetrussische hulp onderstrepen de juistheid van deze analyse van het leninisme. Gegeven deze geschiedenis van het leninisme is Gorbachov veel minder een verrassing dan over het algemeen is aangenomen. Hij was de logische uitkomst van de gestadige transformatie van de leninistische theorie van een tegenhet-bestaande systeem gekeerde ideologie in een, wat ik noem, bijzondere reïncarnatie van het liberalisme.

BT: Maar is de Russische Revolutie toch niet ook te zien, net als de Franse Revolutie dat misschien was, als een wanhopige poging om de opgelopen achterstand ten opzichte van de kernstaten in te halen?

IW: Zeker, dat is een goede parallel. Want de Franse Revolutie had eveneens een ondergrond van een tegen het bestaande systeem gerichte revolutie. Op termijn bleek deze ondergrond zich niet in werkelijke politieke macht te vertalen. Wat wij uiteindelijk zien is een veel mildere vorm van verandering en wisseling van elites. In 1917 was hetzelfde gaande, een radicale uitbarsting van Russische boeren samen met Russische arbeiders in de steden. Dat is de ene kant van de Russische Revolutie. Maar de feitelijke politieke koers van de bolsjewistische partij is de andere kant. Spontane volksoptstanden vormen een element van de politieke realiteit, maar zij zijn niet de hele politieke realiteit.

BT: Is de Russische Revolutie en de nasleep ervan dan niet eerder een wat vreemd tussenspel in de geschiedenis van het wereld-systeem?

IW: Niet zó vreemd. A posteriori valt goed te begrijpen wat er gebeurde bij de gestadig groeiende polarisatie van het wereld-systeem. Mensen uit de lagere klassen of in de periferie van de wereldeconomie raken daarvoor steeds meer verontrust en proberen op verschillende wijzen een remedie te vinden voor hun moeilijke situatie. Wat het liberalisme de mensen steeds voorhield is het perspectief dat zij uiteindelijk, stapje voor stapje, hun achterstand in zullen halen. Dat op de lange duur hun situatie zal verbeteren en nog meer die van hun kinderen en al helemaal

die van hun kleinkinderen. Zodat ogenschijnlijk de horizon gloort van een relatief egalitaire wereld.

De realiteit was echter geheel anders. De wereld raakte steeds meer gepolariseerd in plaats van dat er convergentie optrad. Maar juist het bestaan van de hoop op en de verwachting van geleidelijke verbetering perkte revolutionaire onvrede enorm in, of, als je wilt, de mate van gevaarlijkheid, om in de terminologie van de 'gevaarlijke klassen' te blijven.

En ik zie de radicale bewegingen, eerst die in Europa in de negentiende eeuw en vervolgens in de twintigste eeuw die in de rest van de wereld, zowel de communistische bewegingen als de nationale bevrijdingsbewegingen – als bewegingen die een majeure rol hebben gespeeld in het reduceren van de revolutionaire inhoud van de volksonvrede. Want zij boden de mensen dit hoopvolle perspectief, en zeiden: sluit je aan, steun ons en breng ons aan de macht. Dan zullen wij doen wat nodig is om binnen de staat jullie achterstand te overbruggen en jullie positie te verheffen. Dat was een illusie omdat ik niet geloof dat het überhaupt mogelijk is om die achterstand te overbruggen binnen de context van het bestaande wereld-systeem.

Omdat deze boodschap werd verkondigd door mensen die zichzelf revolutionairen noemden en hadden gestreden voor zaken die als uiterst radicaal golden, was deze echter overtuigend.

Vandaar mijn misschien wat vreemde, maar volgens mij toch juiste stelling, dat feitelijk gezien de belangrijkste politieke steunpilaar van het bestaande wereld-systeem de revolutionaire bewegingen zijn geweest. Want zij hielden de revolutionaire sentimenten van het volk beter dan wie ook in toom.

En dat brengt mij dan tot een tweede, ogenschijnlijk vreemde, conclusie. Die is dat de ineenstorting van het communisme in 1989, die ik heb toegeschreven aan de desillusie van de bevolking met de pretentie van het communisme dat het tot meer convergentie in de wereld zou leiden, niet alleen maar de ineenstorting van het communisme inhoudt, maar ook die van het liberalisme, omdat het wereldbreed de belangrijkste steun heeft ondermijnd van het een geloof dat hervormingen binnen het kader van het huidige wereld-systeem mogelijk zijn. Daarin is volgens mij ook de oorzaak gelegen van de groeiende afbrokkeling van legitimiteit van de staat die overal valt waar te nemen.

BT: Dit is inderdaad een tamelijk idiosyncratische bijdrage aan het debat dat na 1989 is ontstaan over 'het eind van de geschiedenis'.

IW: '1989' is, beangstigend genoeg, juist het begin van de geschiedenis. Het 'einde van de geschiedenis' is een kreet, die in de oren van de conservatieven zelf inmiddels ook tamelijk absurd klinkt. Die kreet hebben zij in 1989 geuit in een roes van euforie: 'we hebben gewonnen, gewonnen, gewonnen'. Maar ik zeg: nee, niet gewonnen, maar verloren.

BT: Daarmee verwerpt u de stellingname van Fukuyama c.s. dat er geen politiek alternatief bestaat voor de liberale democratie als ideologische legitimatie in het wereld-systeem.

IW: Dat hangt af van wat men bedoelt met 'er is geen alternatief'. Als men bedoelt dat het in de vijf of tien jaar na 1989 niet waarschijnlijk is dat kiezers of mensen steun zouden verlenen aan een ander soort politiek systeem, dan zeg ik dat dit maar zeer ten dele waar is. Er was een ommezwaai in conservatieve richting te bespeuren na 1989, maar de slinger gaat nu weer de andere kant op, zowel in de ex-communistische landen als in de rest van de wereld. U hoeft alleen maar te kijken naar de verkiezingen de laatste paar jaar in West-Europa om de grenzen te zien van de neo-liberale politiek.

Maar ik spreek vanuit een wat langer tijdsperspectief. Dan lijkt het me dat we een wereld-systeem hebben dat in economische zin polariserend is. En dat daarom de fundamentele politieke vraag oproept, hoe het kan dat terwijl de rijken rijker en de armen armer worden, de armen in het systeem dit tolereren. Ik zeg dan dat zij dit de afgelopen twee eeuwen voornamelijk hebben getolereerd omdat zij ideologisch geloofden dat er hoop was en omdat zij verwachtten dat hun situatie zich zou verbeteren door middel van verschillende politieke mechanismen. Maar nu het fundament aan dat geloof is ontvallen en de legitimiteit van de staat ter discussie staat, voorzie ik voor het wereld-systeem enorme moeilijkheden, niet noodzakelijkerwijs in economische zin, hoewel ook daar problemen zullen ontstaan, maar vooral in politieke zin. Ideologieën die pretenderen dat alles fantastisch gaat in het beste van al onze mogelijke werelden verliezen alle geloofwaardigheid. Ze hebben hoogstens een paar jaar effect, niet veel langer. Als ouderwets Amerikaanse pragmaticus ben ik aanhanger van de fameuze uitspraak van Abraham Lincoln dat je sommige mensen altijd kunt bedonderen en alle mensen een poosje, maar niet alle mensen voor altijd.

BT: In een ander groot debat dat gaande is, namelijk dat over de toekomst en ondergang van de staat, neemt u veel minder een afwijkende positie in.

IW: Maar mijn redenering is van geheel andere aard. De gebruikelijke verklaring voor de ondergang van de staat is de groeiende macht van grote ondernemingen. Zij weten zich uiteindelijk aan elke staatsmacht te onttrekken en hollen de staat uit. Mijn redenering is totaal tegenovergesteld. Er is geen grotere ramp denkbaar voor de grote ondernemingen dan het verval van de staat. Zij hebben een sterke staat nodig. Ze kunnen geen geld maken zonder een sterke staat. Mijn redenering komt erop neer, dat het verval van de staat voortkomt uit delegitimering van onderop. Dat is een ramp voor de kapitalisten. Zij zeggen wel steeds dat zij geen liefhebber zijn van de staat. Maar wat ze bedoelen, is dat zij er niet van houden dat de staat andere kapitalisten helpt. Tegelijkertijd houden zij van de staat, omdat die henzelf helpt.

BT: In termen van de wereld-systeemtheorie is mondialisering van de wereldeconomie op zichzelf niets nieuws. Maar hebben zich toch de afgelopen twintig jaar geen kwalitatieve veranderingen voltrokken, als je let op de manier waarop het kapitalisme is bevrijd van allerlei vormen van staatsgrenzen en staatscontrole?

IW: Nee. Eerlijk gezegd denk ik dat een van de grootste non-verschijnselen van onze tijd datgene is wat men onder mondialisering verstaat. De economie is al mondiaal, althans mondiaal op de schaal van de toenmalige wereldeconomie, vanaf de zestiende eeuw. Ik geloof niet dat dit tegenwoordig wezenlijk meer het geval is dan vroeger. Zelfs niet als je de aanzienlijke technische vooruitgang verdisconteert, de vooruitgang voor wat betreft transport en communicatie. Maar de grensoverschrijdende economie – en op het ogenblik doen we daarnaar een groot-scheeps onderzoek in ons centrum in Binghamton - van de zestiende tot de achttiende eeuw laat zien hoe bij de belangrijkste economische activiteiten in deze periode al sprake was van het verschijnsel dat we heden ten dage ‘mondialisering’ noemen. Om een voorbeeld te noemen dat interessant is voor Nederland: we doen ook onderzoek naar scheepsbouw in de zeventiende en achttiende eeuw. Scheepsbouw was toen een van de belangrijkste economische activiteiten en een zeer belangrijke factor in de economische bloei van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw. Als je dan voor de scheepsbouw nagaat waar de onderdelen vandaan kwamen en hoe de aanvoerlijnen van materialen en grondstoffen liepen, dan strekten die zich gedurende die hele periode uit over alle grenzen van Europa. Tegenwoordig hebben wij zoiets als de internationale en wereldwijde auto. Je zou toen kunnen spreken van het internationale en wereldwijde transportschip. Alleen gebruikten wij die

termen toen niet. Maar ik zie geen significante verschillen in dat opzicht met de tegenwoordige tijd. Ik denk dus niet dat er op het economische vlak van een kwalitatieve verandering sprake is geweest.

U noemt verder nog de reductie van staatscontrole. Maar dat is al vanaf het begin van het wereld-systeem een belangrijk verschijnsel. De zogenoemde imperia in de wereldeconomie bestonden voor een groot deel uit mechanismen om de grenscontroles te verlichten. Ik ben er niet zeker van of er tegenwoordig beduidend minder van dergelijke controles sprake is in termen van tarieven, quoterings, etc. dan honderd jaar geleden. Misschien iets minder dan tien of vijftien jaar geleden, maar dat is geen kwalitatief verschil. De controles zijn in ieder geval niet verdwenen. Kijk alleen maar naar de enorme hoeveelheid economische barrières die de VS, een kernstaat in de wereldeconomie, heeft opgericht rond zichzelf.

BT: Maar als je kijkt naar het kapitaal- en geldverkeer: is daar niet sprake van een kwalitatieve verandering?

IW: Ook dat zou ik niet willen beamen. Want het kapitaal- en geldverkeer is vanaf het begin van het wereld-systeem altijd uitermate internationaal van karakter geweest. Om weer een voorbeeld uit de Nederlanden te nemen: niet alleen kwam Italiaans kapitaal Holland binnen in de zestiende- en zeventiende eeuw, maar ook zie je grote kapitaalstromen van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden, terwijl vanuit de Republiek - denk aan Trip in Zweden - kapitaal weer naar elders vloeide.

Ook als het om goederenverkeer gaat zie ik geen wezenlijk verschil met vroeger. En wat voor goederen en kapitaal geldt, gaat in mijn ogen zelfs op voor de factor arbeid. Arbeidsmigratie is tegenwoordig een omvangrijk verschijnsel, ook al heeft het zijn grenzen en is het aan allerlei beperkende bepalingen onderhevig, zeker. Maar vergelijk dit eens met de zeventiende eeuw, toen mensen uit het Rijnland en andere delen van Duitsland naar bijvoorbeeld het industriecentrum Leiden kwamen. Was dat zo verschrikkelijk anders? Ik bedoel: ze komen nu niet meer uit Duitsland, maar uit Srilanka, Turkije of waar dan ook. Maar dat migratie van arbeid feitelijk grensoverschrijdend is, dat er arbeidsmigranten het land binnenkomen en dat er sprake is van een zekere dwang en inperking van hun politieke mogelijkheden, dat lijkt me nogmaals geen werkelijk nieuw verschijnsel.

BT: De algemene klacht van de kant van centrale banken en *captains of industry* dat zij het slachtoffer zijn geworden van wereldwijde stromen van kapitaal waaraan zij zich maar hebben aan te passen en waarnaar zij zich maar hebben te voegen, en dat zij niet langer meer eigen baas zijn, is dan volgens u waarschijnlijk op zijn minst overdreven.

IW: Kijk, centrale banken zijn over het algemeen de vertegenwoordigers van de grote kapitaalbezitters die de financiële betrouwbaarheid van hun nominale kapitaal zeker willen stellen. Zij willen geen inflatie en dat soort dingen. Het Internationale Monetair Fonds (IMF) heeft een fikse vinger in de pap in bijna de gehele derde wereld. Het probeert te verhinderen dat staten dingen doen die de soliditeit van het kapitaalbezit zouden kunnen ondermijnen. In gebieden waar het IMF niet zo goed functioneert, omdat staten politiek te sterk zijn, spelen de centrale banken die rol ten opzichte van de eigen regeringen. De heer Kohl ontdekte - tot zijn misnoegen, naar ik aanneem - dat zelfs in Duitsland de centrale bank aan de politiek gekozen regering zijn wil kan opleggen. Nee, zij krijgen niet altijd hun zin. Dus klagen zij. Natuurlijk klagen zij: omdat zij opereren vanuit een perspectief dat ingaat tegen de vele vormen van druk vanuit de bevolking in de richting van overheidsmaatregelen die aan heel andere mensen ten goede komen dan alleen de grote kapitaalbezitters in de wereld. Ik ben er daarom zeker van dat zoals de centrale bankiers en zoals het IMF het zien, zij maar in vijftig procent van de gevallen hun zin krijgen, terwijl het grote publiek vindt dat zij tachtig van de honderd keer hun zin krijgen. Maar ook bij honderd procent denk ik dat ze altijd wel iets te klagen zouden vinden.

BT: Als u kijkt naar het huidige debat in de Europese Unie over de EMU en de wijze waarop de stabiliteit van de euro prioriteit krijgt boven alle andere overwegingen, door de zeggenschap daarover in handen te leggen van de centrale banken, denkt U dan dat de centrale banken hun zin zullen krijgen?

IW: Ik las vanochtend in de krant het commentaar van een of andere econoom dat inhield, dat zelfs wanneer de euro er niet zou komen, die dan toch haar functie zou hebben gehad. Want die functie kwam de afgelopen tien jaar neer op het disciplineren van de Europese staten, louter vanwege het perspectief op een Europese munt. De mogelijke komst van de euro heeft ervoor gezorgd dat de lidstaten hun beleid hebben gewijzigd en een meer voorzichtige monetaire koers zijn gaan varen. Ik ben het met dat commentaar eens. Ik denk dat de euro er zal

komen. Dat is een goede zaak, omdat dit een cruciale politieke stap is in het tot stand brengen van één Europa. En wanneer die stap nu niet gezet wordt, is het onwaarschijnlijk dat dit vijf jaar later wel gaat gebeuren.

Ik zie de totstandkoming van één Europa in essentie als een belangrijke geopolitieke beweging die in hoofdzaak gericht is tegen de Verenigde Staten. Het is een poging om een betere geopolitieke en geo-economische balans tussen Europa en de Verenigde Staten te scheppen en daarmee een echte triade in het wereld-systeem. Dat is de reden waarom de Verenigde Staten deze ontwikkeling op alle mogelijke manieren tegenwerken, maar ook waarom zowel Frankrijk als Duitsland - de twee landen die de sleutelposities innemen - alle hindernissen proberen te overwinnen.

BT: Maar het resultaat zou ook kunnen zijn dat niet alle landen meedoen. En dat betekent een probleem voor de Europese integratie.

IW: Misschien. Ik ben ook wat dit aangaat nogal optimistisch. Italië gaat vermoedelijk meedoen, en landen die dat niet doen - zoals Groot-Brittannië, Denemarken en Zweden, zullen daar snel spijt van krijgen. Want zodra de euro er eenmaal is, is het voor hen economisch niet erg verstandig buiten de euro-zone te blijven. Ik acht het niet voor het wel-slagen van Europa per se noodzakelijk dat iedereen er deel van uitmaakt. Wanneer Frankrijk en Duitsland aan de euro meedoen plus een behoorlijk aantal andere landen daar omheen, heb je al een Europa, daarvan ben ik altijd overtuigd geweest. België, Nederland en Luxemburg zullen zeker meedoen; hoogstwaarschijnlijk nog vijf of zes andere landen.

BT: Niettemin is dit de vijfde of zesde poging in Europa om een politieke eenheid te creëren door het nemen van economische maatregelen. En tot nu toe is dat niet gelukt.

IW: Er zijn veel wegen mogelijk om een Europese eenheid te creëren. Tot nog toe is de economische weg gekozen en die heeft Europa gemaakt tot wat het nu is. Als Europa nu doorgaat met de economische en monetaire unie zal de volgende grote stap heel snel volgen. Dat is de oprichting van een Westeuropese krijgsmacht. Uiteraard proberen de Verenigde Staten ook deze ontwikkeling te stoppen. Ik zie het hele uitbreidingsproces van de NAVO dan ook niet zozeer als bedoeld tegen Rusland, of de Islamitische landen, maar allereerst erop gericht om de totstandkoming van een Westeuropees leger te verhinderen. Maar ik

denk niet dat dit lukt. Er komt zo'n krijgsmacht en dan zal Europa zich tot een politieke macht ontwikkelen. Want het is absurd is om een Westeuropese munt en een Westeuropees leger te hebben zonder overkoepelende politieke structuur. Dat is de meest waarschijnlijke uitkomsten van het Europese proces.

BT: Zolang het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk een zelfstandige politieke rol spelen op internationaal niveau, als permanente leden van de Veiligheidsraad, zal er in mijn ogen geen sprake zijn van Europese politiek.

IW: Zo'n vetorecht in de Veiligheidsraad is vooral symbolisch. Maar in de praktijk stelt het eigenlijk niet zoveel voor. Frankrijk heeft zijn vetorecht niet gebruikt heeft om belangrijke bewegingen op wereldschaal te stoppen. Een hervorming van de VN is een van de minst waarschijnlijke uitkomsten voor de nabije toekomst, omdat men hoogstwaarschijnlijk elkaars plannen wederzijds zal torpederen. De VN is maar van betrekkelijk belang, geopolitiek gezien.

BT: Tot op zekere hoogte. Maar ik kijk terug op de laatste vier jaar, nadat bij het Verdrag van Maastricht afspraken zijn gemaakt aangaande een gemeenschappelijke Europees buitenlands en veiligheidsbeleid. Daar is met name door het Britse en Franse optreden niets van terechtgekomen. In de kwestie Joegoslavië gingen zij hun eigen gang, buiten de Europese instituties om.

IW: Ik zie het anders. Omdat er geen gemeenschappelijke structuur is, liepen de belangen bij Joegoslavië uiteen. Frankrijk voerde de ene politiek, Groot-Brittannië een tweede, Duitsland een derde, Italië hield er een vierde politiek op na en de Verenigde Staten een vijfde. Het was een *no-win* situatie omdat zij het niet eens werden over wat te doen inzake Joegoslavië – daarin ben ik het helemaal met u eens. Maar ik denk niet dat dit kwam omdat Frankrijk en Groot-Brittannië lid zijn van de Veiligheidsraad en Duitsland en Italië niet. Een gemeenschappelijk buitenlands beleid zal er niet echt van komen, voordat er een Europese politieke structuur is en zeker niet voordat er op zijn minst een Europese krijgsmacht is. De Joegoslavische kwestie is niet gemakkelijk oplosbaar, maar ik geloof niet dat die een ernstige belemmering vormt voor het realiseren van Europese eenheid.

BT: Maar als u het hebt over een 'politieke structuur', waar denkt u dan aan? Een model als van de Verenigde Staten van Amerika, maar dan voor Europa?

IW: Zoiets zou ik me kunnen voorstellen.

BT: Maar is het ook reëel te verwachten dat zoiets in Europa gestalte krijgt?

(Lange stilte)

IW: Weet u, ja en nee. Hoe zal ik het zeggen? Als je het Amerikaanse voorbeeld neemt: historisch gezien was de situatie waarin de artikelen voor de confederatie tot stand kwamen voor de Amerikaanse staten niet gunstiger of slechter dan die nu in Europa bestaat. En het was uit frustratie dat men voortging op de weg naar eenwording en een federale staat creëerde. Dat zou in Europa ook kunnen gebeuren.

Maar laten we nog even terugkomen op ons gesprek over het wereld-systeem. Het gaat nu over de transformatie van een door de Verenigde Staten gedomineerde wereld - gedomineerd in politieke zin, in economische zin en in culturele zin - in een triade in het noorden: de Verenigde Staten, West-Europa en Japan. Dit proces is al twintig jaar gaande en zal ook de komende twintig jaar voortgaan. Wat betekent dit voor het wereld-systeem in zijn totaliteit? Hier zijn de vragen die we daarnet aanstipten van doorslaggevend belang. Wat betekent de afbrokkeling van de legitimiteit van staten; wat betekent de groeiende kloof tussen Noord en Zuid? Misschien komt het wel tot een ineenstorting van het wereld-systeem in zijn geheel.

Als ik het over West-Europa heb, is dat in de veronderstelling dat de ontwikkelingen normaal doorgaan. Maar dat is geenszins zeker. Zo'n ineenstorting betekent niet dat het oude systeem niet in werking blijft. De accumulatie van kapitaal gaat door, ook al is het accumulatieproces in ernstige problemen terechtgekomen.

BT: Vrij recent heeft u een boek gepubliceerd, waarin getracht wordt vast te stellen wat er in de laatste vijftig jaar is gebeurd en wat er de komende dertig tot vijftig jaar zal of kan gebeuren.⁵ De strekking is dat de Verenigde Staten hegemoon was geworden na de grote wereldoorlogen van de twintigste eeuw, dat deze hegemoniecyclus eind jaren zestig het zenith bereikte en dat de Verenigde Staten nu bezig zijn aan wat een relatieve neergang wordt genoemd. Dat is de ene cyclische beweging in

het wereld-systeem. De andere is de lange golf in economische productie en consumptie die in 1945 een aanvang nam. Deze *Kondratieff* bereikte eveneens eind jaren zestig/begin jaren zeventig haar toppunt; sindsdien bevindt de wereldeconomie zich in een B-fase. Volgens Joshua Goldsteins telling zou dit de B-fase zijn van de tiende lange golf in het wereld-systeem sinds zijn ontstaan in de vroege zestiende eeuw.⁶

De centrale vraagstelling van uw boek is deze: staat ons een herhaling van het normale cyclische patroon te wachten, namelijk dat zich een nieuwe cyclus van hegemonie zal voltrekken en dat zich een nieuwe Kondratieff-cyclus zal voordoen? Of gebeurt er iets totaal anders?

IW: Kondratieff-cycli duren gewoonlijk vijftig tot zestig jaar. We moeten ons dus nu aan het eind bevinden van de neerwaartse beweging, de B-fase, van de golf die in 1945 begon. Ik verwacht inderdaad hierna het begin van een nieuwe A-fase. De Kondratieff-cycli zich zullen blijven herhalen. De hegemonie-cycli duren echter veel langer. De A-fase voor de Verenigde Staten begon niet in 1945, maar in 1870 of daaromtrent. Deze cyclus bereikte zijn hoogtepunt in de periode van 1945 tot ongeveer 1967/1973 en is nu in zijn neergaande fase beland. Maar de neergaande fase duurt even lang als de opgaande, zodat de Verenigde Staten de komende vijftig jaar een hegemoniale mogendheid blijven - zij het een neergaande. De piek van de Kondratieff-golf en de piek van de veel langer durende hegemoniale cyclus vielen tegen het begin van de jaren zeventig min of meer samen. In het boek hebben we de vraag opgeworpen of er niet ook sprake is van een derde cyclus, namelijk van die van het wereld-systeem in zijn totaliteit, die vanaf de vijftiende eeuw gestaag aan gewicht heeft gewonnen en die toevallig tezelfdertijd als de twee andere cycli ook in het begin van de jaren zeventig zijn hoogste punt bereikte. Die laatste golf is dan gerelateerd aan de mogelijkheden van kapitaalsaccumulatie en de sterkte van staatsstructuren.

We zien een neergaande beweging en we proberen er achter te komen wat we kunnen toeschrijven aan een neergaande Kondratieff-cyclus, wat aan een neergaande hegemoniale cyclus, en wat er dan onverklaard overblijft. Dan blijft een aantal verschijnselen over waarvan we in dit gesprek sommige besproken hebben. Op grond van onze analyse komen we tot de slotsom dat het wereldsysteem in zijn totaliteit in de problemen zit. Het gaat niet alleen om cyclische processen, maar om een crisis van het wereld-systeem als zodanig. Wij hebben het boek dan ook de *Age of Transition* genoemd, omdat we stellen dat er zich de komende vijftentwintig tot vijftig jaar een overgang zal voordoen van het huidige wereld-systeem in iets anders.

BT: U gebruikt in uw boek zes institutionele factoren om een dergelijke overgang empirisch te beschrijven. Enkele daarvan, bijvoorbeeld het statenstelsel, zijn al aan de orde geweest. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor 'wereldproductie'. Een derde factor is wat u 'world labor-force' noemt. Uw bevindingen lijken niet helemaal in overeenstemming met de verwachting in eerder werk, namelijk dat er een structurele tendens bestaat in de richting van een verdere proletarisering. Het heeft er veel van dat niet proletarisering het eindstadium is van de 'world-labor-force', maar dat allerlei vormen van informele, semi-proletarische arbeid in soort en aantal toenemen.

IW: Dat klopt. Maar het is niet per se strijdig met mijn eerdere opvattingen. Vanaf het allereerste begin heeft de wereld-systeemtheorie de gangbare opvatting bestreden dat kapitalisme bestaat bij gratie van de loonarbeid. Onze stelling was altijd dat het kapitalisme slechts kan bestaan in een systeem dat zowel loonarbeid als niet-loonarbeid kent. In *Households and the World-Economy*⁷, hebben we de plaats van loonarbeid gedurende de laatste honderd jaar in verschillende delen van de wereld geanalyseerd. Daaruit komt naar voren dat loonarbeid van veel minder belang was dan altijd is aangenomen. Procentueel is loonarbeid gedurende de laatste vijfhonderd jaar toegenomen ten opzichte van andere vormen van arbeid. Maar die toename reikt van 20% naar 40%, niet van 5% naar zoiets als 95%. Die toename brengt voor de accumulatie van kapitaal enorme problemen teweeg. Loonarbeid is dure arbeid. Daarom zijn kapitaalbezitters er niet gek op. Zij kunnen er in specifieke omstandigheden niet omheen, maar het is echt niet zo, dat zij zich overal inspannen om niet-loonarbeid om te zetten in loonarbeid. En zo ligt het wel zowel volgens de klassieke liberale theorie als volgens de klassieke marxistische theorie.

Arbeidsloonvorming neemt nu over de hele wereld te sterk toe. Een belangrijke factor waar we het nog niet over gehad hebben (die mede de crisis van het kapitalistisch stelsel veroorzaakt), is deruralisatie, verstedelijking. Die gaat in een onwaarschijnlijk hoog tempo door. In 1800 was op zijn hoogst 20% van de wereld verstedelijkt; nog tot in 1945 bestond de helft van Frankrijk uit landelijk gebied. Vandaag de dag zijn vrijwel geheel Noord-Amerika, heel West-Europa en aanzienlijke gedeelten van Oost-Azië grotendeels verstedelijkt. De verstedelijking in de derde wereld gaat razendsnel. Zo snel, dat vermoedelijk over de hele wereld nu nog maar op zijn best de helft tot het landelijk gebied gerekend kan worden. Als de huidige trend zich doorzet - en er is alle reden zulks aan te nemen - zal er over vijftientig jaar nog maar dertig pro-

cent landelijk gebied op de wereld over zijn. Dan tel ik China, India en Noord-Afrika dus mee.

Maar al die verstedelijkte mensen zijn niet allemaal loonarbeiders geworden. Verre van dat. Ze wonen in krotten en achterbuurten en leven in de sfeer van een informele economie. In het verleden zag men dat goedkope arbeidskracht werd verkregen door mensen uit de landelijke gebieden weg te lokken en naar de quasi-urbane gebieden te brengen waar je hun een loon gaf dat in reëel inkomen meer was dan zij vroeger verdienden, maar veel minder dan iedereen elders in de wereld aan loon kreeg. Zulke arbeiders waren bereid dat te accepteren gedurende vijftientig tot vijftig jaar. Dan kwam meestal het punt waarop zij vertrouwd waren geraakt met de urbane situatie. Zij sloten zich aan bij een vakbond, of organiseerden zich anderszins, en begonnen meer loon te eisen. En dan trok het kapitaal naar weer een ander gebied.

Zelfs een zwartwerkende arbeider in een sloppenwijk in Lima of Kinshasha, om maar te zwijgen van Amsterdam, is niet bereid te werken tegen een loon dat op het niveau ligt van de mensen die van het platteland naar de stad zijn gekomen. Zij moeten meer betaald krijgen of ze gaan niet werken. Omdat ze in feite alternatieve bronnen van inkomsten hebben, in de informele economie. Dat is geen goudmijn, maar biedt wel meer dan wat ze aan officieel loon wordt geboden. En daarom wordt het loongebouw langzaam maar zeker, en over de hele wereld, hoger. Dit nu is het uiteindelijke resultaat van de ontwikkeling van het kapitalisme. Deze stijgende lonen leiden immers tot het afknijpen van de winst. Dit is de reden waarom er de laatste tien tot vijftien jaar overal zoveel moeite wordt gedaan de zogeheten welvaartsstaat terug te dringen; dat is een mechanisme om die lonen te verlagen. Maar het politieke verzet daartegen is enorm groot. Zelfs mevrouw Thatcher, die deze politiek als geen ander representeerde, is er slechts in geslaagd om het overheidsaandeel in de economie te verkleinen van 47% naar 46%! Ik geloof niet dat het mogelijk is de lonen erg ver omlaag te brengen; daarom zal de druk op de winsten toenemen en dat is weer een element in wat ik zie als de crisis van het kapitalisme als systeem.

BT: Welke plaats heeft in uw ogen dan het feit dat er tegelijkertijd in de kernstaten werkloosheidspercentages van 20 tot 25% voorkomen?

IW: Simpel. Deze werklozen hebben wel degelijk een inkomen. Geen loon, maar toch een inkomen dat groter is dan dat van mensen die arbeiden in een of andere stad in Azië en die net van het platteland naar de stad zijn getrokken. Werkloosheid is niet populair, maar ik heb het

over werkelijk inkomen. En werkloosheid is in 1997 niet wat het in 1897 was. Toen was je als werkloze waarschijnlijk dood gegaan van de honger; in 1997 kom je rond. Leuk is anders, dus oefen je politieke druk uit om meer banen te scheppen. Niemand wil werkloosheid, maar in de ogen van juist de conservatieven krijgen de werklozen te hoge - uitkeringen. Wel, ze krijgen een werkloosheidsuitkering in de een of andere vorm, hoe die verder ook genoemd mag worden.

Werkloosheid heeft te maken met het feit dat we ons in een B-fase bevinden. Een B-fase wordt immers gekenmerkt door een toenemende werkloosheid, omdat de productie vertraagd is. Breekt de A-fase aan, dan zal de werkloosheid weer afnemen. Dat valt de komende 5 tot 7 jaar te verwachten.

BT: U denkt niet dat het hier gaat om een proces waarbij kapitaal langzamerhand de arbeid verdringt?

IW: Zeker wel. Maar dat gebeurt al vierhonderd jaar. Dat ondernemingen proberen de arbeidskosten omlaag te krijgen door meer gebruik te maken van mechanische substituten voor het verrichten van arbeid is niets nieuws. Maar bij voortschrijdende accumulatie zijn hoe dan ook mensen nodig. Ze zijn nodig als producent en ze zijn nodig als consument. Het argument dat technologie *an sich* de behoefte aan arbeiders overbodig zou maken gaat niet op. Het is een cyclische kwestie. Natuurlijk, in oudere industrieën zijn nu minder arbeidskrachten nodig. Maar die zijn wel weer nodig in andersoortige bedrijven. Het draait allemaal om de vraag hoeveel voor dat werk wordt betaald. De mensen in staalfabrieken kregen honderd jaar geleden heel weinig betaald. Nu is dat veel meer, vanwege de vakbonden, terwijl staalfabrieken veel minder winst opbrengen dan vroeger. Dan is het zaak ervoor te zorgen dat je minder arbeidskrachten nodig hebt. Nu werken de meeste mensen in de zogeheten dienstverlenende bedrijven. Feit is dat in verhouding nogal weinig verdiend wordt in een heleboel van die bedrijven. Het is echter slechts een kwestie van moeite en tijd, voordat zij zich ook daar georganiseerd zullen hebben om meer uitbetaald te krijgen. De hoogte van het loon is de uitkomst van politieke machtsverhoudingen. Ik ben ouderwets genoeg om te menen dat concentratie tot politieke macht leidt.

BT: Een nieuw elementen in de wereld-systeemtheorie van de laatste tien jaar is uw analyse van de wijze waarop de moderne wetenschap een uitermate relevante factor is voor de manier waarop het systeem opereert. Volgens uw opvattingen zijn er enkele relevante tendensen zowel

in de sociale wetenschappen als in de natuurwetenschappen waardoor ze naar elkaar toe groeien.⁸

IW: Zeker, maar ik zou niet willen beweren dat het een nieuw gezichtspunt van mij is geweest om te zeggen dat de opkomst van de moderne wetenschappen deel uitmaakte van de opkomst van de moderne wereld. Die twee gingen hand in hand, cultureel, economisch en in politiek opzicht.

In de afgelopen tweehonderd, zonet vierhonderd jaar zijn de natuurwetenschappen toonaangevend geweest voor de structuur van kennis. Deze Newtoniaans-Cartesiaanse wetenschapsopvatting kent een reeks premissen en vooronderstellingen die in brede kring gedeeld werden, zoals die betreffende lineariteit, determinisme, de reversibiliteit van tijd of de analyse van evenwicht. Deze premissen golden niet alleen voor de fysica, want zij komen uit de klassieke dynamica, maar voor alle natuurwetenschappen. En daardoor werden zij verspreid over, of geadopteerd door, een groot deel van de sociale wetenschappen. Welnu, dit wetenschappelijk paradigma is zelf in een crisis beland, die ruwweg in dezelfde periode begint waarin het hele wereld-systeem in een crisis belandde.

Er zijn andere wetenschappelijke paradigma's mogelijk en al zeker honderd jaar naar voren gebracht, maar dan wel als ondergeschikte visies van een minderheid. Pas in de afgelopen twintig jaar is een wetenschappelijk paradigma opgekomen, de theorie van complexiteit, die het paradigma van Newton en Descartes totaal op zijn kop zet. In dit paradigma heet het dat het doel van de (natuur)wetenschappen niet is om de werkelijkheid zo eenvoudig mogelijk te maken, maar om complexiteit te verklaren; dat processen in de natuur niet lineair van karakter zijn, maar nonlineair; dat het ten principale onmogelijk is om te voorspellen wat er in de toekomst gaat gebeuren; dat het normaal is dat een evenwichtstoestand weer wordt verlaten en een zich bewegen naar een staat van chaos volgt. En dat daaruit een nieuwe ordening ontstaat waarvan het ten principale onmogelijk is om te voorspellen welke dat zal zijn. Dit paradigma richt zich verder tegen de axioma's over de irreversibiliteit van tijd, zodat het begrip 'arrow of time' van groot gewicht wordt. Het laatste boek van Prigogine, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de vorming van dit paradigma heet *La fin des certitudes*, het einde der zekerheden. De titel vat het thema samen.⁹ Wat de klassieke natuurwetenschappen beloofden was zekere kennis. Voorzover dit niet het geval was, was er de belofte dat de natuurwetenschappen ons die zekerheid eens zouden kunnen geven. De moderne natuurwetenschap

zegt echter: nee, geen sprake van. Natuurwetenschap gaat over het leven met onzekerheden. Dat heeft heel radicale gevolgen voor de vraag hoe men tegen de wereld aan moet kijken. Als ik op *The Age of Transition* terugkom: wat we daar eigenlijk zeggen is dat het wereld-systeem zich ver van een evenwichtstoestand heeft verwijderd en dat het terecht komt in een (om de terminologie van Prigogine te gebruiken) periode van bifurcatie en chaos, waarbij we niet kunnen voorspellen welke nieuwe ordening er zal ontstaan.

BT: Maar dat houdt in dat u isomorfie veronderstelt tussen chemische processen en systemen zoals Prigogine die analyseert en anderzijds sociale processen en systemen.

IW: Ja, maar anders dan in het Newtoniaanse paradigma. Daarin werd maatschappelijke werkelijkheid als isomorf met die van de natuurwetenschappen opgevat. Daarom moesten sociologen zich gaan gedragen als natuurkundigen. Prigogine zegt echter het omgekeerde: dat de werkelijkheid van de fysica lijkt op de maatschappelijke werkelijkheid, die van alle systemen het meest complex is. Atomen hebben een geschiedenis net als menselijke samenlevingen. Je kunt de wereld van de natuur niet begrijpen zonder zijn historie te kennen. De isomorfie is dus omgedraaid. Het onderscheid tussen de mens en de natuur is fundamenteel voor het paradigma van Newton en Descartes. Dat proberen we nu te boven te komen.

BT: Ik wil de discussie over *The Age of Transition* afronden met de bespreking van de arena's waar de crisis van het kapitalistisch stelsel zich het meest duidelijk manifesteert. Allereerst is daar de vraag of mensen zichzelf in de toekomst zullen beschouwen als burgers van een staat of als leden van wat u 'Gemeenschappen' noemde. Welke vorm zal beslissend worden om een eigen identiteit mee aan te duiden?

IW: Burgerschap is een begrip nauw verbonden met de Franse Revolutie, is het niet? De revolutionairen wilden iedereen aanspreken als 'citoyen'. Burgerschap was in feite de idee van soevereiniteit van het volk. Als er sprake is van volkssoevereiniteit, moeten we het eens zijn over wie we onder 'het volk' verstaan. Maar dat brengt met zich mee een scheiding tussen 'wij', 'het volk', en 'zij' - de anderen. 'Burgerschap' vormt aldus de kern voor het versterken van de structuur van de staat. Maar door burgers en niet-burgers te creëren ontstond een probleem dat er tevoren niet was geweest.

De burger is belangrijk zolang de staat dat is. Voorzover ik geloof dat door middel van rationele hervormingen van het staatsbestuur de wereld veranderd kan worden, en er in sociaal en economisch opzicht convergentie plaatsvindt in plaats van polarisatie, wil ik wel staatsburger zijn.

Maar nu terug naar onze eerdere discussie over de uitholling van de legitimiteit van de staat. Daarmee hollen we ook de rol van de burger uit; burgerschap wordt dan irrelevant. De vraag luidt vervolgens: wat komt daarvoor in de plaats, wat is dan wel van belang? Een van de problemen bij de afbrokkeling van de legitimiteit van de staat is dat dit rechtstreekse gevolgen heeft. Het onmiddellijke gevolg van de afbrokkeling van de staat is angst. Want het is de staat die een minimale orde garandeert. Tegenover misdaad, tegenover externe vijanden, enzovoort. Wie angstig is zoekt naar bescherming. Het is niet echt doenlijk voor individuen om zichzelf te beschermen. Er treedt dus een vlucht naar de groep op, een soort 'groupism'. Dit verklaart de aandacht voor identiteit. Overal ontdekken we plotseling identiteiten in wat we vroeger 'Gemeenschappen' plachten te noemen. Zulke identiteiten kunnen op allerlei wijzen gevormd worden, dat is niet belangrijk. Het gemeenschappelijke is dat deze identiteiten allemaal op geen enkele wijze door de staat gedefinieerd zijn. Er kleven natuurlijk een heleboel problemen aan dit soort identiteiten. Ze overlappen elkaar, ze zullen zonder intermediair onvermijdelijk met elkaar in conflict raken enzovoort; ze kunnen verschrikkelijk zijn.

Er is een zekere volgorde. Eerst belooft de staat je bepaalde dingen, dan word je teleurgesteld en verlies je het geloof in de legitimiteit van de staat. Daarna word je bang en neem je toevlucht tot een groepsidentiteit. In de situatie dat mensen massaal hun toevlucht zoeken in groepen zijn we nu beland. Maar dat is ook geen oplossing; het is wel het enige dat zich nu voordoet. Ik zie 'burgerschap' niet terugkomen; dat hoort bij de toestand van chaos waarheen we op weg zijn. Ik geloof niet dat 'Gemeenschappen' een permanent kenmerk zullen worden van de maatschappij. Eén van de problemen van zulke 'Gemeenschappen' is dat er geen einde aan is. Als je een groep kunt vormen, kun je binnen die groep weer een andere groep afbakenen, en daarbinnen weer een. Bij 'burgerschap' was tenminste sprake van een formele logica, gevormd door de grens van de staat. Maar bij deze 'Gemeenschappen' heb je geen grenzen.

BT: Tja, de protestantse kerk in Nederland heeft zich in drie eeuwen gesplitst in meer dan vijfhonderd kerken en sekten. Natuurlijk wordt dit

proces nog versterkt door de tweede arena die u onderscheidde: de neergang van het politie-apparaat van staten.

IW: De politie is een modern instituut. Voor 1840 of daaromtrent bestond er helemaal geen politie. De Londense politie was volgens mij de allereerste. Wat deden de mensen voordien? Wel, zij kenden voornamelijk allerlei vormen van zelf-hulp-organisatie. In zekere zin zorgden zij voor hun eigen sociale politie. Wat we kunnen zien als de versterking van de staatsstructuren is het weghalen van de politiemacht en de politie-uitrusting bij de bevolking in zijn totaliteit over een periode van verschillende eeuwen. Nu gaat het in tegenovergestelde richting. In de Verenigde Staten kopen de mensen overal wapens en vormen organisaties binnen de gemeenschap met een eigen politiekorps. Een groep van tweehonderd mensen in een bepaalde wijk huurt enkele bewakers in als privé-agenten. Om die te kunnen betalen moeten zij zichzelf een belasting opleggen en dat gebeurt ook. En op dat punt zeggen ze: waarom zouden we nog belasting betalen aan het stadsbestuur? Dan wordt het stadsbestuur, of het staatsbestuur, verder verzwakt; heeft het zijn ingezetenen weer minder dienstverlening te bieden waardoor de mensen nog ontevredener worden. Op die manier voedt het proces van uitholling van de legitimiteit van de staat zichzelf.

Dit verklaart ook de aantrekkingskracht van het zogenaamde fundamentalisme. Daaraan zitten meer kanten, maar één ervan is dat het een privé-staat biedt. In grote delen van de derde wereld zie je eerst de neergang van de ambtelijke instituties en staatsstructuren. Vervolgens komt dit type bewegingen op in kleinere gemeenschappen en zorgen voor vervangende structuren en instituties. Zij zetten arbeidsbemiddeling op, zorgen dat er welzijnsorganisatie en dergelijke komen op basis van hun ideologie. Een deel van hun succes en kracht is dat zij voor de privatisering van staatsinstituties zorgen. Zelfs in de Verenigde Staten gebeurt dit. Deze zijn sterk anti-staat gericht en hebben het vaak over het scheppen van eigen, autonome domeinen.

BT: Gaat deze trend niet in een heel andere richting dan die in de derde arena, waarin sprake is van de terugkeer van de oorlog. Oorlogvoering is toch bij uitstek een middel om staten te versterken?

IW: Natuurlijk, oorlogvoeren is een zaak van staten. Waar het in onze analyse om gaat is de neergang van het vermogen van sterke staten om zwakkere staten ervan te weerhouden om oorlogen aan te gaan. In dit verband denk ik dan ook dat we meer voorbeelden zullen zien van een

oorlogen tussen Noord en Zuid. U noemde zelf het voorbeeld van Joegoslavië. Dat demonstreerde het onvermogen van Westeuropese sterke staten daartegen op te treden. De Verenigde Staten konden ook niet echt iets doen in Joegoslavië, Somalië of Rwanda of al die andere gebieden. Het ligt niet aan het feit dat deze sterke staten niet in staat zouden zijn om het in militair opzicht te winnen, want in de meeste gevallen winnen ze het. Wat ontbreekt is steun van de eigen bevolking om troepen te sturen naar een ander deel van de wereld en de bereidheid het eventuele verlies aan mensenlevens te dragen die dat met zich zou kunnen meebrengen. Dat is de voornaamste belemmering geweest voor militaire interventie van de Verenigde Staten in de afgelopen vijftwintig jaar. En ik denk dat dit in West-Europa net zo speelt. Dat heeft weer te maken met het verlies aan geloof in de legitimiteit van de staat. Het is niet langer patriottisch en goed om je zonen te hebben verloren in een verre uithoek van de wereld; het is zonde.

Dit betekent dus dat als sommigen in Somalië of in Bosnië of waar dan ook een oorlog willen beginnen op grond van lokale motieven, er buiten geen Grote Broer klaar staat om hen daarvan te weerhouden vanwege geopolitieke redenen en tegen hen zegt: dit mogen jullie niet doen, of anders kom ik en geef jullie een klap voor je kop. De verhoogde toevlucht tot oorlogvoeren is deel van de wanorde, die het gevolg is van de crisis in het wereld-systeem.

BT: De vierde arena is die van gezondheid, scholing, welzijn en aanverwante onderwerpen. Uw algemene stelling is dat het op die punten niet meer beter wordt in het wereld-systeem.

IW: Ik zou het enigszins anders willen stellen. Er heeft werkelijk democratisering plaatsgevonden. Dat wil zeggen: steeds meer mensen vinden dat ze zeggenschap moeten hebben over wat er met ze gaat gebeuren. Dat is in gestaag groeiende mate het geval en het zal niet meer veranderen, denk ik. Het is een blijvend verschijnsel, in het Noorden, het Zuiden en overal, in verschillende gradaties natuurlijk, maar toch neemt het overal langzaam toe. Hoe vertaalt zich dat? Wel, de mensen gaan niet naar de stembus. Natuurlijk willen ze dat wel, maar dan om concreet iets te bereiken. Naar de stembus gaan zonder meer staat niet erg hoog genoteerd. Wel hoog genoteerd staan volgens mij drie dingen: het verhogen van de laagste inkomens, meer en betere gezondheidszorg en meer en beter onderwijs. Dat zijn de drie dingen die mensen belangrijk vinden en waarover ze iets te vertellen willen hebben. En daarom willen ze meer democratie.

Maar de rekening hiervoor is buitengewoon hoog en wordt almaar hoger. Naarmate de vraag naar deze dingen breder gedragen werd, werden de eisen hoger. Neem onderwijs. Ooit werd basisonderwijs voor iedereen als het hoogste goed gezien. Nu vindt men de eisen op secundair onderwijs voor iedereen, en zelfs op tertiair onderwijs, heel gewoon. Enzovoort. En dit geldt voor steeds meer mensen over de hele wereld. De rekening is nu al zeer hoog, maar we zijn nog lang niet aan het eind gekomen van het democratiseringsproces en het daarmee groeiende wensenpakket. Dit leidt tot, zoals sommigen het noemen, een fiscale crisis van de staat. Omdat de rekening zo hoog oploopt, moeten de staten hun belastingen verhogen. En dan blijken mensen er - vreemd genoeg - ineens een gespleten persoonlijkheid op na te houden. Aan de ene kant lopen ze te klagen dat de belastingen omhoog gaan. Maar aan de andere kant vinden ze wel dat er meer en beter onderwijs, gezondheidszorg en hogere inkomens moeten komen. Dat veroorzaakt een permanente pressie waaronder de staat steeds meer bezwijkt. Want vroeg of laat zullen de staten waarschijnlijk het maximale niveau bereiken waarop ze nog een aanvaardbare verzorgingsstaat kunnen bieden zonder de belastingen aanzienlijk te verhogen. En je ziet dat men tegenwoordig ook in landen als India en China zulke eisen begint te stellen. Het is absoluut niet voor te stellen dat India of China het hoge niveau van onderwijs of gezondheidszorg kunnen bekostigen dat in de landen van West-Europa bestaat. Het probleem komt me als volstrekt onoplosbaar voor.

BT: En deze verzwakking van staten leidt volgens u ook tot een renaissance van allerlei ongeorganiseerde en georganiseerde vormen van religie.

IW: Laten we weer eens teruggaan naar de Franse Revolutie. Daar zag men de transformatie van godsdienstige waarden in nationalisme of staatsideologie als een substituut van religie. Dat heeft de gehele negentiende eeuw en tot ver in de twintigste eeuw stand gehouden. Mensen gingen misschien niet meer naar de kerk, maar zij groetten zeker de vlag. Nu de legitimiteit van staten aan het afbrokkelen is, voelen de mensen zich steeds meer in een vacuüm verkeren. Het is vrij voor de hand liggend dat zij dan elders grond onder hun voeten zoeken en terugvallen op religieuze structuren van allerlei soort. Het is eigenlijk simpel. Zij scheppen nieuwe religies onder oude namen. Ik denk niet dat wij terugkeren naar de religieuze structuur van de Middeleeuwen. Maar het is ontegenzeggelijk waar dat de mensen heden ten dage veel gemakkelijker dan dertig of veertig jaar geleden zeggen dat zij behoefte

hebben aan de structuren en zekerheden van godsdienst buiten wat de staat hen biedt.

BT: Uw wereld-systeemtheorie is de laatste vijf-en-twintig jaar buitengewoon succesvol geweest. Maar er is natuurlijk ook veel kritiek geuit. Zo heeft André Gunder Frank gesteld dat er al meer dan vijfduizend jaar een wereldsysteem bestaat, en dat er dus helemaal geen sprake is van een 'modern wereld-systeem' dat aan het eind van de Middeleeuwen in West-Europa ontstond.¹⁰

IW: Wanneer men de criteria die een wereld-systeem definiëren zo enorm verruimt als hij doet, dan kan men natuurlijk zeggen dat er al langer dan vijfduizend jaar een wereldsysteem bestaat. Althans een systeem dat het merendeel van Azië, Europa en misschien ook het noordelijk deel van Afrika omvat. Maar zo'n conceptie gaat voorbij aan de kern van de zaak. Zo vervaagt het historische karakter van het begrip 'wereld-systeem' tot een grote wolk die aanwaait aan het begin van de geschiedenis en wegwaait aan het eind. Zo wordt het een wel zeer statisch systeem. Het heeft geen echt begin en er is ook geen goede reden waarom het een einde zou krijgen. Het is voor mij echter zonneklaar dat we leven in een specifiek historisch systeem dat een eigen leven heeft; een begin kent, een ontwikkeling doormaakt en uiteindelijk aan zijn eind komt en in een ander systeem overgaat. Het kapitalistische wereld-systeem bestaat niet al vanaf het begin van onze geschiedenis. Het kwam pas tot leven in de zestiende eeuw en ik denk dat het eindigt in de een-en-twintigste eeuw. Op het moment dat je een redelijk precieze definitie van wat een wereld-systeem is loslaat, ben je niet meer in staat om de belangrijke veranderingen in de geschiedenis te duiden.

Een tweede punt van kritiek betreft niet de tijd, maar de ruimte. Franks conceptie van een vijfduizend jaar oud wereldsysteem is heel erg Sinocentrisch; naar ik aanneem als tegenwicht tegen het door hem gekritiseerde Eurocentrisme van de wereld-systeemtheorie. Ik vind absoluut niet dat de analyse van het wereld-systeem Eurocentrisch van karakter is, eerder het tegengestelde. Als we echt vorderingen willen maken met het onderzoek van wereld-systemen, moeten we ophouden om in termen te denken van gebiedsspecifiek georiënteerde systemen.

BT: Slaat deze weerlegging ook op theoretici die de geschiedenis proberen te duiden in termen van beschavingen, of de botsing tussen beschavingen?

IW: Jazeker. Allereerst is 'beschaving' een politiek theoretisch begrip dat geconstrueerd is op basis van het heden. Dat wil niet zeggen dat het geen enkele realiteitswaarde bezit. Het wordt geconstrueerd op basis van bepaalde gegevens onder voorbijgaan aan andere. We zeggen bijvoorbeeld dat er een dominante taal is, een dominante godsdienst, een dominante dit, een dominante dat, in een nogal vaag gedefinieerde geografische zone met een even vaag gedefinieerde historische continuïteit. Het waarnemen van een dergelijke continuïteit is op zichzelf al een verschijnsel dat gebaseerd op percepties vanuit het heden. Honderd jaar geleden zou die in een bepaalde geografische zone misschien veel minder waarneembaar zijn geweest, tweehonderd jaar geleden misschien juist weer veel meer in de ogen van de beschouwer toen. Er zijn veel verschillende groepen onderzoekers die zich met beschavingsanalyse bezighouden. Er zijn er die in feite de traditie van het oriëntalisme voortzetten, stellend dat er een inherente culturele 'Gestalt' is, die zich manifesteert in China, in India, en misschien wel in de Arabisch-islamitische wereld, die nooit zal ophouden te bestaan.

En dan is er de Huntington-benadering. Die past heel erg goed bij de populaire politieke ideologie van dit moment. We besluiten dan dat er drie beschavingen bestaan die van belang zijn: die van het Westen, die van het Oosten en de Islam. Vervolgens poneren we enkele stellingen over diepgewortelde tegenstellingen en conflicten daartussen. Daar trekken we dan weer politieke conclusies uit over wat het Westen met de Islam moet doen en hoe het Westen moet omgaan met het Oosten. Afgezien nog van het feit dat zo'n benadering allerlei groepen mensen gewoon buiten beschouwing laat en andere mensen over één kam scheert die wel eens niets met elkaar gemeen zouden kunnen hebben, vertoont deze benadering ook duidelijk de trekken van pogingen om zich vast te klampen aan de eigen geopolitieke machtspositie op het moment dat men bang is die voorgoed kwijt te raken. Ik zie niet veel rechtvaardiging of ruimte voor zo'n benadering.

BT: In uw laatste verkenningen¹¹ over de opkomst van het Westen argumenteerde u dat deze niet zozeer aan specifieke factoren in het Westen valt toe te schrijven, maar veeleer aan het wegvallen van politieke en culturele belemmeringen van kapitaalsaccumulatie, die in alle andere wereld-systemen hebben bestaan. Is er voor u een wereld-systeem voorstelbaar met een productiewijze die zowel niet-kapitalistisch als egalitair is?

IW: Zo iets kan ik me voorstellen, maar niet in detail. Want zo iets hebben we nog nooit gekend. Het is in ieder geval niet per definitie onmogelijk. Ik geloof niet dat een overwegend inegalitair systeem meer verdienstelijk is als het gaat om sociale cohesie, productie op grote schaal, duurzaamheid of op enig ander punt dat vaak als van belang voor profijtelijkheid wordt aangeduid. Historische systemen zijn echter heel complexe structuren. Uit eigen onderzoek naar kapitalisme en het moderne wereld-systeem weet ik met hoeveel bijzondere, zich vaak verstrengelende factoren je te maken krijgt. Als u me dan vraagt: hoe het wereld-systeem eruit ziet als het kapitalisme ineens stort, dan ik alleen maar zeggen: daarover moeten wij nadenken, daarover moeten wij praten. Maar ons vermogen om zo iets duidelijk voor ogen te stellen is uiterst beperkt. Wie zou in de dertiende eeuw in staat zijn geweest zich een heldere voorstelling te maken van hoe het twintigste-eeuwse kapitalistische wereld-systeem eruit zou zien?

Noten

1. Wallerstein (1974).
2. Wallerstein (1997).
3. Zie Tromp (1977), later in boekvorm gepubliceerd in Tromp (1981).
4. Met name in Wallerstein (1995).
5. Hopkins & Wallerstein (1996).
6. Goldstein (1988).
7. Smith et al. (1984).
8. Wallerstein (1996).
9. Prigogine (1996).
10. Cf. de bijdragen van Frank en anderen in Sanderson (1995).
11. Wallerstein (1992).

Literatuur

- Goldstein, Joshua S. (1988), *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven: Yale University Press.
- Hopkins, Terence K. & Immanuel Wallerstein et al. (1996), *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945-2025*, London: Zed Books.
- Prigogine, Ilya (1996), *Het einde der zekerheden. Tijd, chaos en de natuurwetten*, (oorspronkelijk Frans, 1996), Tiel: Lannoo.
- Sanderson, Stephen K., ed. (1995), *Civilizations and World Systems. Studying World-Historical Change*, Walnut Creek: Altamira Press.
- Smith, Joan, Immanuel Wallerstein & Hans Dieter Evers, eds. (1984), *Households and the World-Economy*, London: Sage.
- Tromp, Bart (1977), 'Immanuel Wallerstein: "Wij bevinden ons in de overgang van kapitalisme naar socialisme"', *Vrij Nederland*, 4 juni.
- Tromp, Bart (1981), *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam: de Arbeiderspers.

- Wallerstein, Immanuel (1974), *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1992), 'The West, Capitalism, and the Modern World-System', *Review*, XV, 4.
- Wallerstein, Immanuel (1995), *After Liberalism*, New York: The New Press.
- Wallerstein, Immanuel et al. (1996), *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1997), 'Liberalism and Democracy: Frères ennemis?', *Acta Politica*, 32, 2.
-